

תוכן העניינים

ז	הקדמה למהדורה העברית
1	פתח דבר
5	תודות
7	הקדמה: מוריס גרינפלד פוגש "אנשים טובים מאוד"
37	פרק 1. נגד הרוח: רוסים מגינים על היהודים
111	פרק 2. "המנוול הזה, פטליוורה": משפט שוורצבארד, 1927
178	פרק 3. "איך לשכנע אותם שאתה לא": תעלומת אנדז'י בובקובסקי
246	סיפורן של מערכה ומערכה-שכנגד: כמה מסקנות
281	מפתח שמות אנשים ומקומות

הקדמה

מוריס גרינפלד פוגש "אנשים טובים מאוד"

סבי מוריס (מוישה) גרינפלד נולד ב־1886 בכפר קופנקה (היום קופנצה), מרחק שלוש קילומטרים מִבְּנֵדֵר (בנדר או טיגינה), ממערב לנהר דְּנִיֶּסְטֵר, בפלך פְּטְרִייה של האימפריה הרוסית.¹ הוא מת בברוקלין ב־1961 והותיר אחריו ספר זיכרונות קצר על המחצית הראשונה של חייו. את כתב היד תרגמה מיידית לאנגלית אמי, פימה אנגלשטיין, בתו הבכורה. פימה נולדה ב־1920 בעיירה טִירֶספּוֹל, מן העבר השני של הֶדְנִיסְטֵר, בצדו הסובייטי של הגבול עם רומניה שנקבע שם במאוס 1918.² ביליתי את רוב שנות ילדותי בחברת סבי וסבתי מצד אמי, מאזינה לנגינת היידיש, קולטת בחוש את משמעות דבריהם. אולם יידיש ועברית לא למדתי מעולם, וכדי לקרוא את סיפורו של סבי (בתרגום) נאלצתי לחכות עד שהגעתי כמעט לגיל שבו היה כשכתב אותו. באותה עת כבר היו מאחורי שנים רבות שהקדשתי לחקר ארץ מוצאו והמאורעות שהביאו אותו לידי עזיבתה.

סיפורו של מוריס גרינפלד מתאר כיצד שרד – מבלי לבחול באמצעים – במלחמת העולם הראשונה, במהפכה הרוסית ובמלחמת האזרחים ברוסיה, ולבסוף הצליח להגיע לארצות הברית ב־1930, בדיוק בזמן כדי להימנע מהפורענויות שבאו לאחר מכן. הוא פורש עולם שבו האנטישמיות הייתה מגבלה וסכנה מתמדת, אולם היו הזדמנויות רבות לעקוף אותה. סבי לא מרד; הוא השקיע את מרצו ואת כישרונותיו בהסתגלות. הוא היה יהודי

1 כיום אוכלוסייתה של קופנקה מונה 5,000 נפש, ואין בה יהודים. <http://localitati.casata.md/index.php?action=viewlocalitate&id=7616> (נבדק ב־30.6.2023).

2 טירספול היא כיום בירתו של חבל הארץ במולדובה המכונה טרנסניסטריה, שהכריז על עצמאותו אך לא זכה להכרה. ספר הזיכרונות והתרגום מופקדים בִּיְוֹאָ (יידישער יסנשאפטלעכער אינסטיטוט, המכון המדעי היהודי) בניו יורק, RS 102.349.

פשוט, צעיר, גלוח פנים, בעל יוזמות ונמרץ. יהדותו הייתה עובדת חיים, כפי שהייתה גם האנטישמיות, אך למרבה הפלא לעתים קרובות היא לא הראתה את פרצופה כלל או לא הרתיעה אותו.

מוריס עצמו גילם כמה סטראוטיפים יהודיים, אבל היה היפוכם של כמה אחרים. הוא הוקיר יחס מיטיב כשנתקל בו, ועשה הכול – למעט הכחשת יהדותו או הסתרתה – כדי להותיר רושם טוב, ובחר את דרך הפעולה היהודית המסורתית: להפיס את דעת הרשויות במקום להתעמת איתן. לענייני פוליטיקה היה אדיש, אבל כשנשקפה לו סכנה גופנית, הוא השיב מלחמה. חוויותיו מספקות הזדמנות להרהר בתפקיד האנטישמיות בחייו של יהודי פשוט במרוצת שני עשורים של מלחמה ותהפוכות חברתיות, אולם האנטישמיות לא הייתה עיקר דאגתו כלל וכלל; אין זה סיפור סוחט דמעות.³

למרות הנימה העליזה, בסיפור הזה נתקל מוריס במכשולים על כל צעד ושעל, והוא התרחש בעולם של אי-ודאות שבו הרשויות ייצגו סכנה ולא ביטחון. בעולם הזה היו קלות התנועה, האלתור והתושייה מפתח להישרדות, לא כל שכן להצלחה; עולם שבו מיומנויות תרבותיות ולשוניות היו אמצעים חיוניים. יחס עוין כלפי היהודים היה מאפיין ממוסד של חיי היום-יום; רצון טוב היה תלוי בנטייתם האישית של הלא-יהודים, שהיה בכוחם להושיט או לקפוץ את ידם. היה זה העולם האימפריאלי הישן שהתאפיין הן בעירוב תרבויות הן במחסומים מורכבים בפני השתלבות, ואשר לא שלטון החוק משל בו, אלא שלטו בו ביסודו פרקטיקות קהילתיות ומוסכמות מקומיות שעקפו את החוקים הרשמיים. בעתות משבר עוררו המתמודדים על הכוח הפוליטי את המשטמות העממיות, בייחוד אלה שכוונו כלפי היהודים, ובכך ערערו את מערכות ההסדרים הלא רשמיות שהמשטר האימפריאלי נשען עליהן בדרך כלל, והחמירו את פגיעותם של נתיניו הפגיעים ממילא. עת משבר מעין זו – נפילת שלטון הצאר – היא שהניעה את מוריס גרינפלד ואת משפחתו הצעירה לחצות את האוקיינוס אל עולם שכללים אחרים חלים בו.

3 ההיסטוריון שלום (סאלו) בארון שלל במאמר שפרסם ב־1928 את "התפיסה הבכיינית של ההיסטוריה היהודית" על שום התמקדותה המוגזמת ברגעי משבר ורדיפה. צוטט אצל Benjamin Nathans, *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia* (Berkeley, CA: University of California Press, 2002), 8.

סיפורו של סבי מספק הקדמה הולמת למאמרים שבספר הזה, הבוחנים שלושה מקרים שבהם האנטישמיות הציבה אתגר לא רק ליהודים, אלא גם ללא־יהודים שנאלצו להתמודד עם השלכותיה הקיצוניות: איום מוחשי על אוכלוסייה שלמה שהייתה נטועה בנוף החברתי שלהם. בכל אחד מן המקרים נדרשו הגויים לנקוט עמדה; בכל אחד מן המקרים היו היהודים לא רק קורבנות אלא גם מליצי יושר לעצמם. מוריס לא היה לוחם ולא קורבן, אף שהוא קם והגן על עצמו כשהיה צריך, ולעתים קרובות נמלט מפני הפורענות ברגע האחרון. הוא מתח את גבולות האפשר בנסיבות הקיימות – הן השגרתיות הן הרוח האסון, לפני המהפכה ואחריה – נסיבות שהיו מעבר לשליטתו.

זיכרונותיו של מוריס נכתבו כמובן בשביל קהל קוראים מוגדר – ילדיו ונכדיו. אין הוא צובע את העולם הישן בצבעים קודרים, ולא מציג את עלומיו באור של גבורה, והוא נמנע בנחישות מעניינים פוליטיים. לא מוזכרים בזיכרונות שני האירועים האנטישמיים הבולטים של התקופה, שלא ייתכן שמוריס לא היה ער להם: פרעות קייסנב ב־1903 – לכל היותר תשעים קילומטרים ממקום מגוריו – שהיו לפרשה שהסעירה את הזירה המקומית והבין־לאומית, ומשפט בייליס השערורייתי בשנים 1911–1913, שכל העיתונים הרוסיים והידיים דיווחו עליו. אין מוסר השכל לסיפורו, אין הוא מנסח כתבי אישום. עצם הכתיבה משקפת את המטרה שליוותה אותו כל חייו: לרכוש את הכלים התרבותיים, להיות לאדם שיש בכוחו לעשות יותר מניהול עסק קטן, אדם שיכול להיות חלק מן העולם הרחב כשווה בין שווים, כיהודי מודרני.

המטרה שהציב לעצמו נותרה בלתי מושגת, ורק הדורות הבאים הצליחו להגשימה בזמנים ובמקומות שונים. אבל הוא שצעד את הצעדים הראשונים לעברה. הוא גדל בכפר קטן, אחד משישה־עשר ילדים, שמהם שרדו ובגרו רק אחד־עשר. הוא קיבל את מה שנקרא בפיו "חינוך יהודי" ממורים מפולין ששבו וביקרו אצלם כל שנה. אבל הוא לא הסתפק בכך. "רציתי ללמד את עצמי לכתוב ולחשב", הוא הסביר, "אחרת לא הייתי יכול לעסוק במסחר". זאת הייתה אכן הנגף הראשונה בפני שאיפותיו. ילדים יהודים הודרו מבית הספר הרוסי היחיד בקופֶנְקָה שפעל בכנסייה. "לא מפני שהכומר היה אנטישמי. אדרבה. גם המורים היו אנשים טובים. הכרנו היטב אלה את אלה. הם היו מבלים בביתנו לעתים מזומנות. הממשלה היא שהייתה תקיפה

מאוד בעניין, ולעתים תכופות שלחה פקחים שהמורים פחדו מהם. אבל גם הכומר וגם המורים ריחמו עלי והגניבו אותי פנימה". הכומר האורתודוקסי הזה היה "ידיד של היהודים. למשל, אם יהודי רצה לקנות בית, הוא היה יכול לעשות זאת רק עם שם נוצרי, וסמכו על הכומר שיארגן את העניין". בזכות הקשרים האלה עם תושבי הכפר רכש הילד היהודי את יסודות השפה הרוסית ולמד כתיבה תמה ברוסית, מיומנות שהועילה לו בהמשך הדרך.

שאלת האנטישמיות מתעוררת אפוא כבר בתחילת הסיפור, אולם היא היוצא מן הכלל. שוב ושוב במהלך הרפתקאותיו של מוריס האנטישמיות אינה מגיחה דווקא במקומות שהיינו מצפים לה יותר מכול. הצבא היה מקרה המבחן הבא. ב־1907 גויס מוריס והוא בן עשרים ואחת. היחידה שלו נשלחה ברכבת לוולדיוסטוק, מסע בן ארבעים ושניים יום, כך הוא מספר לנו. ושם "לא עבר זמן רב עד שגילינו את קיומה של האנטישמיות". לא ייתכן שזאת הייתה תגלית. אולי הוא התכוון לומר שבקופנקה היה קל יותר להתחמק מן האנטישמיות או להתעלם ממנה. אולי המרקם החברתי האינטימי בחיי הכפר גרם ליהודים וללא-יהודים לרקום יחסי שכנות קרובים.

אם בחוויות היום-יום שלו האנטישמיות הייתה מתונה, הרי שבצבא היא הייתה מורגשת מאוד. רשויות הצבא היו משוכנעות שהיהודים אינם מתאימים ללחימה; נוסף על כך – ובאופן מעט סותר לטענה הקודמת – הם האמינו שמספרם של המגויסים היהודים איננו מספיק משום שהם משתמטים מן השירות הצבאי יותר מכל קבוצה אחרת. כמה מבכירי הצבא הגיעו למסקנה המתבקשת שיש לפסול כליל את היהודים מלשרת בצבא, כשם שנשללה מהם הזכות לכהן בדרגות קצונה. ההשקפה הזאת לא משלה בכיפה, אבל גישות ודרכי פעולה מפלות כבר הכו שורש לפני מלחמת העולם הראשונה, שבמהלכה התגברה והלכה התעמולה האנטישמית בתוך הצבא ומחוצה לו.⁴ לא חסרו למורים סיבות להתמרמר, אבל רצון טוב צץ והופיע מכיוונים מפתיעים. מפקד הפלוגה שלו שם לב לתשובותיו המהירות, לבקיאותו ברוסית ול"כתב היד היפהפה" שלו, והטיל עליו להיות אחראי לספרי החשבונות. ומשהגיע לוולדיוסטוק, אף שנהנה מהאמון שרחש לו מפקדו הישיר, הכעיסו

Iokhanan Petrovskii-Shtern, *Evrei v russkoi armii: 1827–1914* (Moscow: Novoe 4
literaturnoe obozrenie, 2003), 349–353. ראו המחקר שפורסם לאחרונה (אבל מאוחר
מדי בשביל הספר הזה): Semen Gol'din, *Russkaia armii i evrei, 1914–1917*
(Moscow-Jerusalem: Mosty kul'tury, 2018).

אותו תקנות הענישה נגד חיילים יהודים. הוא זוכר שחש "כאילו נכווית במים רותחים, התמלאתי בושע וכאב". מפקדו היה כנראה שותף לזעמו. לפי זיכרוננו של מוריס, בעקבות המפגש הזה עם האנטישמיות הממוסדת הוא גמר אומר בלבו לערוק מן הצבא. "עכשיו הבנתי מדוע צעירים יהודים גרמו לעצמם כל מיני נזקים כדי להשתמט מן השירות [...] החלטתי לנסוע לאמריקה". אחיו הבכור כבר השתקע בניו יורק לפני מלחמת רוסיה-יפן, ומוריס ההולך בעקבותיו אישש את ההאשמה שהרבו להטיח אידאולוגים אנטישמים ופקידי צבא ביהודים, שההגירה היא אחת משלל התחבולות שהם נוקטים כדי להתחמק מגיוס.⁵

הוא הלך אם כן בנתיב כבוש היטב, ואולי אפילו במסלול הקבוע. כפי שכתב הסופר האוסטרי יוזף רות (1894–1939) ב־1927: "אמריקה מסמלת מרחק. אמריקה מסמלת חירות. תמיד יש איזה קרוב או אדם אחר שחי באמריקה [...] מישעה היגר, נניח, לפני עשרים שנה. הוא חמק מן הגיוס או שקיבל צו גיוס – ונמלט".⁶ בדרך ליעדו המרוחק נסע מוריס במסילת הברזל הסינית המזרחית מוולדיוסטוק לחרבין, ובנסיעה הזאת היה תלוי בחסדם של (יהודים) זרים. מסילת הברזל הסינית המזרחית, שהנחתה נשלמה ב־1905 במימון רוסי וזר, חצתה את מנצ'וריה וחיברה שתי נקודות במסילה הטרנס־סיבירית. העיר חרבין נבנתה ונוהלה בידי רוסים בתוך תחומי סין, והיהודים התקבלו שם בברכה במסגרת הפיתוח הכלכלי בחסות המדינה. היה זה מקרה חריג מוגבל ומקומי בהשוואה לגישות שעמדו ביסוד המדיניות בתוך האימפריה הרוסית.⁷

כאן, בעיר הזרה והמרוחקת הזאת, שימשו לו היידיש והקהילה היהודית הנידחת רשת ביטחון. בתחנת הרכבת הבחין מוריס בנהג כרכרה שנראה

5 למעשה, היהודים שירתו בצבא לפי שיעורם באוכלוסייה. החוק הצבאי מ־1912 קבע שגברים יהודים השבים לארצם לאחר שהיגרו ייחשבו משתמטים מגיוס. הרעיון לפטור את היהודים כליל משירות צבאי הועלה אך נדחה. עם זאת, החוק אישר את כל התקנות האנטי־יהודיות שהיו קיימות באותה עת. ראו Petrovskii-Shtern, *Evrei v russkoi armii*, 346, 349, 351–353.

6 Joseph Roth, *The Wandering Jews*, trans. Michael Hofmann (1927; New York: Norton, 2001), 93

7 David Wolff, *To the Harbin Station: The Liberal Alternative in Russian Manchuria, 1898–1914* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1999), 2–6, 9–10

יהודי, וביקש ממנו להסיעו לבית יהודי. בעל הבית, התברר, הכיר ידיד של משפחת גרינפלד המתגורר עכשיו בוולדיוסטוק. הקשר הזה הוביל לשורה של הצעות לעזרה – כסף וסידורים – במטרה להוציא אותו מחרבין, לחצות את הגבול אל טריטוריה שנמצאת עתה בשליטת היפנים, אל העיר דַּאלְנִי (דַּא־לִיִּין), שגם היא באזור הנתון לשליטת היפנים, ומשם לשנגחאי.⁸ בשתי הערים היו לו שמות של בעלי אכסניות יהודים שמוצאם באודסה, והם לקחו אותו תחת חסותם. ואולם לא רק יהודים סייעו לו. זר אחד שדיבר "רוסית עילגת" הוביל אותו לתחנת הרכבת, וגם שם מנהל התחנה הסביר לו פנים, כלומר נהג בו כבנוסע רגיל.

בדאלני עלה מוריס על ספינה יפנית, ולאחר הפלגה קשה שנמשכה שלושה ימים, הגיע לשנגחאי, ששימשה נמל בין-לאומי והייתה בשנות העשרים של המאה העשרים יעד לרוסים, יהודים ולא־יהודים כאחד, שנסו מפני מלחמת האזרחים. כשהגיע לשם מצא מושבה קטנה של יהודים ספרדים וכמה יהודים רוסים שמרביתם ניהלו עסקים.⁹ בעודו ממתין לכסף שיגיע מאחיו בניו יורק, אפשר לו בעל אכסניה יהודי לממן את שהייתו שם בניהול מגעים עם ספקים. הרוסית הקולחת שבפיו הייתה כרטיס הביקור שלו. הוא התיידד עם עיתונאי רוסי ורעייתו שהשתכנו גם הם באכסניה, והלה הלווה לו סכום כדי שישלח מברק לאחיו. מוריס טרח לציין שהוא החזיר את ההלוואה ברגע שקיבל את הכסף מאחיו, וגמל לא רק על הכסף שהלוו לו אלא גם על האמון שנתנו בו אותם "אנשים טובים מאוד". הוא היה אסיר תודה על העזרה שהושיטו

8 Yoshihisa Tak Matsusaka, "Imagining Manmō: Mapping the Russo-Japanese Boundary Agreements in Manchuria and Inner Mongolia, 1907–1915", *Cross-Currents: East Asian History and Culture Review* (e-journal no. 2, March 2012), idem, (25.11.2018 ב־נבדק) <http://cross-currents.Berkeley.edu/e-journal/issue-2> *The Making of Japanese Manchuria, 1904–1932* (Cambridge, MA: Harvard University Asia Center, 2001); Ernest Batson Price, *The Russo-Japanese Treaties of 1907–1916 Concerning Manchuria and Mongolia* (Baltimore, MD: Johns Hopkins Press, 1933).

9 Tobias Brinkmann, "Permanent Transit: Jewish Migration during the Interwar Period", in 1929: *Mapping the Jewish World*, ed. Hasia R. Diner and Gennady Estraiakh (New York: New York University Press, 2013), 67; Marcia Reynders Ristaino, *Port of Last Resort: The Diaspora Communities of Shanghai* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2001).